

आरण्यसंहिता

श्रीमत् सायणाचार्यकृतभाष्यसंहिता ।

ARANYASANHITA

OF

SAMAVEDA.

WITH THE COMMENTARY

OF

SAYANACHARYA.

EDITED AND PUBLISHED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

SECOND EDITION

Pr 4 / 1

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS

1891

To be had from Pandit Jibansuds Vidyasagara, B. A.

Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

<p>१ पापुडोषव्याकरणम् २</p> <p>२ धातुपाठः १००</p> <p>३ शब्दसौमनसहानिधि ८</p> <p>४ सिद्धान्तकौमुदी सरस्वतसहिता १०</p> <p>५ सिद्धान्तविन्दुमार. (वेदान्त) १०</p> <p>६ लुखादाकादिपहति (वङ्गाक्षरैः) ४</p> <p>७ मयाशाशादिपहति १</p> <p>८ शब्दार्थरत्नम् ४</p> <p>९ वाक्यमन्त्रो (वङ्गाक्षरैः) १०</p> <p>१० सटीक छन्दोमन्त्रो वनरवाकर १०</p> <p>११ वर्षीसङ्घारनाटक सटीक १०</p> <p>१२ सुशाराचसनाटक सटीक १</p> <p>१३ रत्नावलीनाटिका सटीक १०</p> <p>१४ मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १</p> <p>१५ धनञ्जयविजयनाटक सटीक १०</p> <p>१६ महावीरचरितनाटक सटीक १००</p> <p>१७ महावीरचरितनाटक मूलभाषा १०</p> <p>१८ वैयाकरणभूषणसार १०</p> <p>१९ लीलावती भास्कराचार्यरचित १०</p> <p>२० वीरगणित भास्कराचार्यरचित १०</p> <p>२१ शिशुपालवधकाव्य सटीक (भाषा २) २</p> <p>२२ किराताशुभीयकाव्य सटीक ११०</p> <p>२३ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक ०</p> <p>२४ कुमारसम्भवकाव्यउपरखण्डसटीक ०</p> <p>२५ अष्टकम् पाणिनीयम् १०</p> <p>२६ वाचस्पत्यम् (हृदयविधान) १००</p> <p>२७ कादम्बरीविस्तृतव्याख्यासहिता ३</p> <p>२८ राजप्रशक्ति सटीक ४</p> <p>२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीपनि व्यायशास्त्र ४१</p> <p>३० सर्वदर्शनसंग्रह दर्शनशास्त्र १</p> <p>३१ भाषिणीविलासकाव्य सटीक १०</p>	<p>३२ हितोपदेश सटीक</p> <p>३३ भाषापरिच्छेदमुक्तामलीदि</p> <p>३४ बहुविवाहवाद</p> <p>३५ दशकुमारचरितगद्यकाव्य ४</p> <p>३६ परिभाषेन्द्रशेखर</p> <p>३७ कश्चित्तदुस (धातुपाठ)</p> <p>३८ चक्रदत्त (वैद्यक)</p> <p>३९ उणादिगुप्त सटीक</p> <p>४० मेदिनीकोष</p> <p>४१ पञ्चतन्त्रम् विष्णुशम्भुसूत सटी</p> <p>४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (सम्पूर्णा)</p> <p>४३ साधवसम्पूर्णाकाव्य</p> <p>४४ तर्कसंग्रह २ अनुवादसहित</p> <p>४५ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवसूत</p> <p>४६ त्रिविक्रमचूडामणि विद्वान्</p> <p>४७ काव्यसंग्रह मूलभाषा</p> <p>४८ काव्यसंग्रह सटीक (सम्पूर्ण)</p> <p>४९ सतुसङ्घार काव्य सटीक</p> <p>५० विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)</p> <p>५१ वसन्ततिलक भाष्यनाटक</p> <p>५२ गायत्री व्याख्या</p> <p>५३ साङ्गदर्शन (भाषासहित)</p> <p>५४ भोजप्रबन्ध</p> <p>५५ नन्दानन्द काव्य सटीक</p> <p>५६ ईश केन कठ मय सुम्भु मालम्भु उपनिषद् (सटीक सभाषा)</p> <p>५७ कान्दोष उपनिषद् सटीक सभा</p> <p>५८ तैत्तिरीय उपाख्य उपनिषद् (उपनिषद्) सभाषा सटीक</p> <p>५९ हृदयारण्यक सटीक सभाषा</p> <p>६० समुत्तसहिता सटीक (वैद्यकी)</p> <p>६१ शार्ङ्गपरसहिता (वैद्यकी)</p>
--	--

सामवेदस्य
आरणासंहिता ।

श्रीमत् सायणाचार्यकृतभाष्यसंहिता ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

मंस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्या

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता ।

३ १८८१ ।

প্রকাশক—শ্রী জীবানন্দ বিদ্যাসাগর

২নং রমানাথ মজুমদারের স্ট্রীট ।

প্রিন্টর—শ্রী ক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়

১৫ নং আমহার্ট স্ট্রীট ।

आरण्य-संहिता ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

वामोशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

य नत्वा कृतकृत्या, स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं क्षमम् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

कृपालुः सायणाचार्यो वेदायै वक्तुमुद्यतः ।

आरण्यकाभिधः षष्ठोऽध्यायो(क) व्याक्रियतेऽधुना ॥ ३ ॥

तत्रेन्द्रेत्यादिकानान्तु पञ्चपञ्चाशतं क्रमात् ।

ऋषिच्छन्दोदैवतञ्च तत्र तत्राभिदधहे ॥ ४ ॥

तत्राद्याया ऋचो द्रष्टा भरद्वाजः प्रकीर्तितः ।

द्वितीयस्य वसिष्ठः स्यात्, तृतीयाया ऋचः स्मृतः ॥ ५ ॥

वामदेवस्तच्छन्दो बहुतीत्रिष्टुबेव च ।

गायत्रीति क्रमादिन्द्रो भवेत् त्रिष्टु देवता ॥ ६ ॥

(क) त्रयं शार्चिक-यन्त्रा इति पिक्वरादि-सकल-यन्त्र-सम्पत्ता
वैदिक-प्रपादाहुमताः पुस्तकाद्यन्त समीचयेनोपलभ्यन्ते । तत्रच
बहुध्यायकच्छन्दो नाम एक, अपरो नवाध्यायात्मक उत्तरः, ताभ्या-
मन्तव्यं षष्ठोऽध्यायैकात्मक आरण्य इति व्यवहृतः । सायण-मते तु
नैवम् । अयं हि षष्ठोऽपिमानैरेव छन्दोमयं परिसमाप्त तस्यैव
अष्टोपमागं यय इति मन्यते ।

प्रथम-खण्डे—

— — सेवा प्रथमा ।

भरद्वाजऋषि, वृहतीछन्दः, इन्द्रोदेवता ।

२ २ १ २ २ १ २ २ ० ० ३ ० २ २ १ २

श्रोम् । इन्द्रज्येष्ठश्चाभरन्नाजिष्ठम्पुपुरिषवः ।

१८ २८ ३ १ २ २ १ २ २८

यदिष्टुत्तेमवज्जहस्त (१) रोदसीउमेसुशिप्रप्राः

॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' । (ख) 'ज्येष्ठ' प्रशस्यतमम् 'ओजिष्ठम्' अतिशयेन बलकरम् 'पुपुरि' पूरक 'श्रव' अन्न 'न' अस्त्रभ्यम् 'आभर' आहर प्रयच्छ । हे 'वज्जहस्त' । वज्रवाहो । हे 'सुशिप्र' । शोभनहनुक । एवम्भूत । हे इन्द्र ! 'यत्' अथ 'दिष्टुत्तेम' धारयितुमिच्छेम, यच्चात्रम् इमे परिदृश्यमाने 'उमे रोदसी' व्यावाप्तयिष्यौ 'आ प्राः' आ पूरयसि, तदस्माहरत्यन्वय ॥१॥

अथ द्वितीया ।

वसिष्ठऋषि, त्रिष्टुप्छन्दः, इन्द्रोदेवता ।

२ २ २ २ १ २ २ १८ २२ २ २ १ २ २

इन्द्रोराजाजगतश्चर्षणीनामधिष्ठमाविश्वरूपं

३ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ ३ २ १ २

यदस्य । ततोददातिदाशुषेवसूनिचोदद्राधउप-

(१) "येनेमेचित्रवज्जहस्त"—इति बङ्गु चां पाठ ।

(ख) "इन्द्रोराजाजगतश्चर्षणीनामधिष्ठमाविश्वरूपं"—इति नैरुक्तम् शका० १०५० दस्य

इन्द्रोराजायमिति महात्मनः ।

२२

स्तुतं चिदर्वाक् ॥ २ ॥

य 'इन्द्र' 'जगती' अङ्गमस्य पञ्चादे यतो 'राजा' ईश्वरो भवति चर्षणीनां मनुष्याणां च राजा भवति । किञ्च । अधि क्षमा (सप्तम्यकवचनस्य लुक्) क्षमाया (ग) 'विश्वरूप' 'यत्' धनमस्ति तस्यापि राजा भवति । 'ततो'^१ ददाति दाशुपैव सृनि' यजमानाय वसुनि धनानि ददाति । न इन्द्रोऽस्माभि उपस्तुतं सम्यक् स्तुत राध' धन 'अर्वाग्' अस्मदभिमुख 'चोदत्' प्रेरयतु । २ ।

अथ तृतीया ।

धामदेवऋषि , गायत्रीच्छन्द , इन्द्रादेवता ।

३ २ २ २ । २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यस्येदमारजोयुजस्तुजेजनेवनध्वः

१ २ २ १ २ २ २

इन्द्रस्यरत्यंष्टहत् ॥ ३ ॥

'रजोयुज' ज्योतिर्भिर्युक्तस्य (ज्योतीरज उच्यते इति यास्क) अत्यन्ततेजस्विनी 'यस्य इन्द्रस्य 'इद' पुरीषति स्ताव युक्त इविरस्ति तद्वि 'स्व' स्वर्गं सर्वत्र वा 'तुजे' दातरि जने यजमानविषये 'वन यतो वननीय सम्भजनीय षुलु ।

(२) "अधिक्षमा" "अधिष्ठमि" इति, "विश्वरूप" "विश्व रूपम्" इति, "उपस्तुतम्" "उपस्तुत" इति च साम्ना ऋच पाठभेदः ।

अतः 'इन्द्रस्य' दानं 'रत्नम्' अत्यन्तरमणीयं 'बृहत्' प्रभूतं
भवति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी ।

शुनःशेषकृपिः, चतुष्पाञ्जगती च्छन्दः, वरुणी देवता ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उत्तमं वरुणपाशमन्नादवाधमं विमध्यमं अथाय ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अथादित्यव्रते वयन्तवानागसो अदितयेत्याम ॥४॥

पादो ऋचो चतुष्पादे श्लोकपादयुतान्तिमा ।

शौन.शेषी गार्ग्यमदो वामदेवीति ताः क्रमात् ।

वारुणी पावमानी च वैश्वदेवीति संस्मृताः ।

हे 'वरुण' ! (घ) 'उत्तमम्' उत्कृष्टं शिरसि बद्धं 'पाशम्'
'उच्छ्रयाय' उत्कृष्टं शिथिलं कुरु । 'अधमं' निकृष्टं पादे-
ऽवस्थितं पाशं 'अवश्रयाय' अथ अधस्तात् शिथिलीकुरु ।
'मध्यमं' नाभिदेयगतं पाशं 'विश्रयाय' वियुज्य शिथिली-
कुरु । 'अथ' अनन्तरं हे 'आदित्य' अदितेः पुत्र ! (ङ) वरुण !

(४) "अथादित्यव्रते वयन्तव" - "अथावयमादित्यव्रतेतव" -

इति साङ्ग ऋचः पाठभेदः ॥

(घ) "इच्छयाय" इच्छयाय इति अन्तर्लिङ्गात् - "अहोरात्रं मित्वा वरुणो
रका ११ अ० २२ अ०" - नैरत्र भाष्यात् मित्वा वरुणो इति, वरुणवद्देव
न राशिः सुपठ । "वरुणः वरुणोतीति धतः एका १० अ० २ अ०" -
इति व्युत्पादात् धतुषां वरुणटादीनां तमोऽङ्गेषु धावरकश्च ।

(ङ) "अदितिरदीना" - "अदित्यैरदितिरन्नरिषमदितिर्माता

‘वय’ शुन श्रेयाः ‘तव’ व्रते त्वदौघे कर्मणि ‘अदितये’ सुष्ठुन-
राहित्याय ‘अनागसु’ अपराध-रहिता ‘स्याम’ भवेम ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी ।

गृहसमदृष्टिषि, चतुष्पाञ्जगती च्छन्द, पवमानोदेवता ।

१ २ ३ ४ ५

२ १ २ ३ ४ ५

३ ४ ५

त्वयावयंपवमानेन सोमभरकृतं विचिनुयामयन्वत् ।

१ २ ३ ४ ५

२ १ २ ३ ४ ५

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी-

२ २

उत द्यौः ॥ ५ ॥

हे ‘सोम’ । (ब) पवमानेन पवित्रेण पूयमानेन ‘त्वया’ सहा-
येन ‘भरं’ (सङ्ग्राम नाम) सङ्ग्रामे शब्द बहु ‘कृतं’ कर्तव्यं
‘वय’ ‘विचिनुयाम’ विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन
कर्माणि कुर्मः ‘तत्’ तस्मात् यस्मान् ‘मित्रां वरुण अदिति’
एतन्नामिका, ‘सिन्धु’ (छ) एतदभिधाना, तथा ‘पृथिवी’,
‘उत’ ‘अपिच ‘द्यौः’ । एते मित्रादय ‘नः’ यस्मान्
‘मामहन्ताम्’ पूजयन्तु धनादि दानेन ॥ ५ ॥

स पिता स पुत्र । सिन्धुदेश अदिति यज्ञना अदितिर्जातमदितिर्जो-
मित्यम्”-इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनाम्यदोमासीति वा” — इति वेद-
ज्ञाने २३०० ३३०० ३२ ३३०० । इति खण्डनं वदमात्रोदितिर्दिति
विष्णोर्लोभाद्यादिदृष्टम् ।

(ब) सोम सुनीते”-इत्यादि नैकज्ञान २३०० १।५० २३०० ।
जयाच सोम सदिता मरुतेत्यर्थ ।

(छ) सिन्धु सुष्ठु, यस्तद् इति अन्तरिक्षनामसु पञ्चदशम् पदम्
दि० १, २ ।

अथ षष्ठी ।

॥ वामदेवऋषिः, एकपाञ्जगतीच्छन्दः, विश्वेदेवा देवता ।

३ १८ २८ ३ २ ७३ २

इमंष्टुपयंकुण्डयुतैकमिन्माम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्या ऋचि प्रकृता हे मित्रादयो देवाः । यूयम् 'एकम्'
अद्वितीयं दानकर्मणि 'इम' सोमं 'ष्टुपयं' कामानामभिवर्धक
'कुण्ड' कुरुत । तथा 'इमा' क्रिया फलाभिवर्धिका कुरुत ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी ।

अमहीयु ऋषिः, गायत्रीच्छन्दः, पवमानो देवता ।

३ २२ २१ २ ३१२ २१

सनइन्द्राययज्यवेवरुणायमरुद्भ्यः ।

३ १८ २८

वरिवोवित्परिस्रव ॥ ७ ॥

गायत्र्यौ पावमान्यौ तु सनइत्यादिके ऋचौ ।

अमहीयुस्तयोरेव छन्दोदैवत निर्णयः ॥ १ ॥

हे सोम । (ज) 'स.' 'वरिवोवित्' धनस्य लम्भकस्त्व 'न'
अस्माक 'यज्यवे' यष्टव्यायेन्द्राय (झ) 'वरुणाय' (ञ)

(न) 'अथैषा परा भवति चन्द्रमसो वैतस्त्रवा'-३का० ११च०

४च० ।

(झ) 'इरा ददातीति वेरा दधातीति वा'-इत्यादि नैरुक्तम् ३का०

१०च० ८च० । इरायन्तेन जलमसिद्धम्, जलयोनित्वाच्चान्तरिक्ष-
स्थान्नेरितीन्द्रप्रदेनाग्निरपि वृद्धते ।

(ञ) 'वरुण कवन्वं म-ससर्ज'-इत्यादि-मन्त्रबिद्वात् वरुणो मेघ-

वर्षेण हेतुभूत, स च आलक्ष्यारिसमूहमसिद्ध ।

‘मरुद्भ्यः’ (८) च ‘परिस्त्रव’ धारया चर ॥ ७ ॥

अथाष्टमी ।

अमहीयुक्त्रयि, गायत्रीच्छन्द, पवमानोदेवता ।

३ १ २ २ २ ३ ३ २ ३ १ २

एनाविष्म्वान्यर्यश्चद्युस्नानिमाशुपाणाम् ।

१ २

सिधासप्तोवनामहे ॥ ८ ॥

‘एना’ एर्ननात्त्रेन सोमेन ‘मरुदुपाया’ मरुदुपाया
‘विष्म्वानि’ ‘द्युस्नानि’ अनानि ‘अर्यः’ अभिमिच्छन्तः ‘सिधा-
सन्त’ सधोक्तुमिच्छन्तश्च वय ‘वनामहे’ भजामहे ॥८॥

अथ नवमी ।

विष्टुभा अन्नदेवता आत्मानमेवाह—आत्मा एव ऋषि ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ ३

अहमस्त्रिप्रथमजाभटतस्य-

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पूर्वदेवेभ्यो अष्टतस्यनास ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३

योभाद्दातिसद्देवमावद-

३ ३ २ १ ३ १ २

हसन्नमन्नसद्गन्तमसि ॥ ९ ॥

‘देवेभ्यः’ पूर्वं अग्नि वरुणादि देवेभ्य पुरा ‘अहम्’ अन्न

(८) ‘मरुतो मितराविशो वा, मितरोविनो वा, महद् इवन्तीति
वा’ इति नैरुक्तस्य ३का० ११अ० १३ख० । ‘वायुर्वै ज्येष्ठो देवता’ इति
च श्रूयते । ततो मरुतो वायव इति सिद्धान्तः ।

देवता 'अमृतम्य' विनाश-रहितस्य 'ऋतस्य' सत्यस्य परब्रह्मणः
सम्बन्धिनी 'प्रथमजा अस्मि नाम' प्रथमत एवोत्पन्ना भवामि
खलु । 'यः' पुमान् 'मां ददाति' अन्नरूपां माम् अतिष्या-
दिभ्यो ददाति 'स इत्' स एव 'एव' परिदृश्यमान-प्रकारेण
'धावत्' अवति सर्वान् प्राणिनो रक्षति । यस्तु लोभ युक्तः-मन्
प्राणिभ्योऽन्नमदत्वा स्वयमेव तदन्नमत्ति । 'अन्नम् अदन्त'
नानाविधान्नमन्नं तं लोभिनम् 'अहमन्नम्' अन्न देवता
'अग्नि' भक्षयामि विनाशयामोत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

—:००:—

अथ—द्वितीयखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

श्रुतकक्ष ऋषिः, इन्द्रोदेवता, गायत्रीच्छन्दः ।

० १ १

१ २ ३ ४

२

त्वमेतदधारयक्षणासुरोहिणीषु च ।

१ २ ३ ४ ५ ६

परुष्णीषु *रुशत्पयः ॥ १० ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपधादयति । हे इन्द्र ! 'क्षणासु' क्षण-
वर्णासु गोषु । 'तथा रोहिणीषु च' ["वर्णादिनुदात्तावोपधा-
त्तोन इति ङीप्) रोहितवर्णासु ['परुष्णीषु' परुष्णी पर्व-
तोति यास्कः] पर्वशः पर्वशो नानावर्णासु च गोषु 'रुशत्'
[रोचतेदीप्ति-कर्मणः] दीप्यमानं श्वेतम् 'एतत्' परिदृश्य-

मानं 'पथः' खीरं त्वम् 'सधारयः' धारयसि । तद्यथा-तत्र-
पूजयाम इति समन्वयः ॥ १० ॥

अथ द्वितीया ।

पवित्रकृषि, जगतीच्छब्दः, पवमानो देवता ।

अरुरुचदिति त्वेतां पवित्रो दृष्टवानृषिः ।

पवमानो देवता स्याच्छब्दस्य जगती स्मृता ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अरुरुचदुपसःपृन्निरग्निय उच्चासिमे तिसु-

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वनेषुवाजयुः । मायाविनोसमिरेअस्य-

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

माययानृचक्षसःपितरोगर्भमादधुः ॥ ११ ॥

['उपसः' सव्यम्भी 'पृग्निः' आदित्यः(ठ) [पृग्निरादित्यो
भवति, प्राशुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः] । 'अग्रियः' अथाः
मुख्यः सोमः 'अरुरुचत्' रोचयति । स 'उच्चा' जलस्य सेका
पर्जन्यः सन् 'मिमेति' भृशं शब्दायति । 'भुवनेषु' भूतजातेषु
'वाजयुः' तेषामस्य मिच्छन्; 'मायाविनः' माया प्रज्ञा तदन्तो
देवाः 'अस्य' सोमस्य 'मायया' प्रज्ञया 'समिरे' निर्मितवन्तः
[सोमस्य एकैकांश-दानवशात् अग्न्यादयः स्व-स्व-व्यापारेण
जगत् सृजन्तीत्यर्थः] । तस्य 'अस्य' मायया 'नृचक्षसः' नृणां

(११) "मिमेति भुवनेषु"—"विभर्ति भुवतानि—"इति
साप्तरुचः पाठभेदः

(ठ) 'अहवादिष्वावुपायादित्यस्य इति च नैरुक्तम् इत्यादि ॥ ११ ॥

द्रष्टारः 'पितरः' पालकाः देवाः अहिरसः पितरो वा 'गर्भम्'
'मादधुः' धारयन्ति ओषधीषु ।

स चात्र सूर्यात्मा सोमः स्तूयते । सूर्य-रश्मानुगमाधीन-
वर्धनाश्च चन्द्रस्य ॥

यद्वा अयमुषसः पृथ्विः सविता अरुरुचत्-रीचयति
रीचते वा । सर्वं शिष्टं समानम् । तत्सम्बन्धिनी नृणां द्रष्टारः
पितरो जगद्रक्षकाः रश्मयो गर्भमादधुर्हृष्यथम् ॥११॥

अथ तृतीया ।

इयोर्मधुच्छन्दो वैश्वामित्रो द्रष्टा स्याद्गायत्रीच्छन्द इन्द्रो देवदेति ।

२ २ २ ७ २ २ १ २ २ । २ २ १ २

इन्द्र इद्दयोः सचासमिष्णुश्चावचोयुजा ।

१ २ २ १ २ २ १ २

इन्द्रो विज्वीहिरण्ययः ॥ १२ ॥

'इन्द्र इत्' इन्द्र एव 'इयोः' हरि-नामकयोरग्नयोः 'सचा'
सह युगपत् 'आ समिष्णुः' सर्वतः सम्यङ्निप्रयिता । षीट्-
शयोर्इयोः । 'वचोयुजा' इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमा-
नयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयम् 'इन्द्रः' 'वचो' वच-युक्तः
'हिरण्ययः' हिरण्यस्य सर्वाभरणैरुपेत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थी ।

मधुच्छन्दः विश्वामित्रकृपिः, गायत्रीच्छन्दः, इन्द्रो देवता ।

२ । २ २ १ २

इन्द्रवाजेपुनोवसहस्रप्रधनेपुत्र ।

२ २ २ १ २ २ १ २

उग्रउग्राभिरूतिभिः ॥ १३ ॥

इ इन्द्रः । 'उग्रः' शत्रुभिरप्रध्वंस्यस्वम् 'उग्राभिः' समूह-

धामि, कतिभिः अस्मद्देव-पर-धामिः 'वाजेषु' बुधेषु 'नः'
अस्मान् 'भव' रश्च । तद्वा 'सर्वस्यप्रधानेषु' च सहस्र-सत्स्वा-
कगजाश्वादि काम-युक्तेषु महायुद्धेष्वपि रश्च ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमी ।

प्रथ ऋषि, त्रिष्टुब्च्छन्दः, विश्वे देवा देवताः ।

१ २ १ २ ३ १ २ ३ । २८ २ ३ ।

प्रथश्चयस्यसप्रथश्चनानानुष्टुभस्यहवि-

२ ३ २ ३ १८ ३ २ ३ ।

पोहविर्यत् । घातुर्द्युतानात्सवितुश्चवि-

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २

प्रथोरथन्तरमाजभारावसिष्ठः ॥ १४ ॥

अपश्यत् प्रथ इत्येतां त्रिष्टुभं प्रथनामकः ।

वैश्वदेवी भवेदेव छन्दोदैवत निर्णयः ॥ १६ ॥

'यस्य' वसिष्ठस्य 'प्रथ नाम' पुत्र, यस्य भरद्वाजस्य 'सप्रथ'
नाम पुत्रः—तयोर्मध्ये 'वसिष्ठः' मम पिता 'घातुष्टुभस्य'
अनुष्टुप्च्छन्दासा युक्तस्य 'हविषः' घर्माख्यस्य 'हविः' हविष्ठापा-
दक 'रथन्तरं' माम तद्वयन्तर 'घातु' घाटनं प्रादेवात् (ड) ।
'द्युतानात्' द्योतमानात् 'सवितुश्च' (ड) 'विष्णोश्च' (ण) 'आ-
जभारं' आजहार आहृतवान् (द्वयहोम इति भत्वम् ।) रथ-
शब्दोपपदात्तरतेः सन्नाया भृत्तृज्जीति खच् । अरुर्दिषद्-
जन्तस्येति समागम ॥ १४ ॥

(३) 'घाता-विधाता' सर्वस्य इति नैरुक्तम् शका० ११ख० १०ख० ।

(४) 'सविता सर्वस्य मरुविता,—इति नैरुक्तम् शका० १०ख० ११ख० ।

(५) 'विष्णुर्विश्वेतेषां व्यभ्रीतेषां—इत्यादि नैरुक्तम् शका० ११ख०

१५ख० । एवञ्च विष्णुयन्त्रेण सर्वव्यापी सर्वान्वर्षीति विद्वान् ।

यद्य षष्ठो ॥

नियुत्वानिति वायवी वायु गृहमदोऽब्रवीत् ।

३ । २ ८

३ २ ३ २ १ २

नियुत्वान्वायवागह्ययशुक्रोऽब्रवीत् तै ।

१ २

१ २ २ २

गन्तासिः सुन्वतो गृहम् ॥ १५ ॥

हे 'वायो ।' (त) 'नियुत्वान्' नियुतो वाहनानि वायो (नियुतो वायोरिति निघण्टुः) तैर्युक्तस्व 'वागहि' वागच्छ । 'अयं' 'शुक्र' दीप्यमान सोम 'ते' तुभ्यम् 'अयामि' (वाम क्रमस्थि लुङि रूपम्) नियतो गृहीत आसीत् । यत् 'सुन्वत' सोमाभिषवं कुर्वती यजमानस्य 'गृह' 'गन्तासि' यातोऽपि ॥ १५ ॥

अथ सप्तमी ।

नृमिधसु र्मिधौ वाहपो ऐन्द्रा अनुष्टुभ ।

३ ८ २ ८

२

१ २

३ १ २

अञ्जायथाऽपूर्यमिधव नृष्टव हत्याय ।

१ २

३ १

२

३ १ ३ ८

२

तत्पृथिवीमप्रथवस्तदस्मान्नाउतोदिवन् ॥ १६ ॥

हे 'अपूर्य' । त्वसो व्यतिरिक्तेन पूरणेन वर्जित । हे 'मिध

* "गतासि" इति ऋग्वेदपाठः ।

(त) 'वायुर्वातेरेतेषां साहृ गति कर्मण' इत्यादि नैरुक्तम् २३० ११

वन् ।' महनीयतम । धनवन्निन्द्र । 'वृवहत्याय' (य) वृवासुर-
हननाय 'यद्' यदा त्व' 'जायघा' उत्पन्न प्रादुर्भूतोऽसि
'तत्' तदानीमेष 'पृथिवी' प्रथमानाम् 'अप्रथय' प्रसिद्धां वृढा-
मकरो । 'उत' अपिच 'दिव' द्या दुलोक अन्तरिक्षेण
'अस्तथा' निरुद्धामकार्षी (इदंश्च वीर्यं त्वदन्यस्य न भवती-
त्यर्थं द्योतयितुम् अपूर्व्येति पदम्) ॥ १६ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

अथ तृतीयखण्डे —

सैषा प्रथमा ।

वामदेवऋषि प्रोक्तो मयीत्यस्याः प्रजापतिः ।

देवतास्यास्तत्सुन्दोऽनुष्टुप मद्य इतीरितम् ॥

२ ३ २ ३ ० १ १ २ २ ३ ० २ १ २ २ २

सयिवर्चीअथोयशोयोवन्नस्यत्पयः ।

२ २ ३ ३ २ २ १ २ १ ३ २

परमेष्ठीप्रजापतिर्दिविद्यामियद्वृहत्तु ॥ १७ ॥

'परमेष्ठी' परमे लोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापति (द)
'दिवि' द्योतमाने स्वर्गे 'द्यामिव' द्योतमाना कान्तिमिव ।

(घ) 'अथास्य कर्म'—रघातुमदान इत्यवधो या च का च नद-
ऋतिरिन्द्र कर्मैव तत्' इति नैरुक्तसु शका० ७२० १०४० । 'इत्यवधो
सेवकश्च'—इति तत्त्वस्यभाष्यम् ।

(द) 'प्रजापति प्रजाया पाता प्राचयिता वा'—प्राधादि नैरुक्तसु
शका० १० ४० ३१, ३२ ४० ।

'मयि' अक्षदीये शरीरे 'वचः' तैजः ब्रह्माख्यं 'दृ' इत् 'वहंयत्' ।
 'मयी' अपिच 'यमय' 'दृ' इत् । 'मयो' क्विप् । 'यमस्य'
 यागस्य सम्बन्धि अतएव स उत्तमं 'पयः' इविलक्षणमन्नं च
 दृ' इत् । १७ ॥

अथ द्वितीया ।

त्रिष्टुभः पावमान्याः स्याद्द्विपयोत्तमनामकः ।

१ १२ ३ १ २ २ २ २ १२५

सन्तोषवाप्सिसमुयन्तुवाजाःसंहृष्यान्वभि

२ १ २ २ १ २ १ १ २

मातिषाहः । आयायमानोअमृततायसोम

२ १२ १२ १ १ २

द्विविथवाप्स्युत्तमानिधिष्व ॥ १८ ॥

हे 'सोम !' 'अभिमातिषाहः' अभिमातीनां शत्रूणां
 हन्तुः 'ते' तव एवभूतं त्वां 'पयांसि' अपषार्यानि शीराणि
 'संयन्तु' सङ्गच्छन्ताम् । तथा 'वाजाः' इविलक्षणाभ्यश्चानि
 च त्वां सङ्गच्छन्ता 'हृष्यानि' 'वीर्याणि' च सङ्गच्छन्ताम् । हे
 सोम ! त्वं 'अमृतताय' आत्मनः अमृतत्वाय अमरत्वाय 'पा'
 समन्तात् वहमानः सन् 'दिवि' नभसि स्वर्गे 'उत्तमानि'
 उद्गततमानि उत्कृष्टानि 'यवांसि' अमानि अम्नाभिः
 भोज्यानि इविलक्षणानि 'धिष्व' धारय (ते क्रिया-पहणं
 कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी) ॥ १८ ॥

अथ तृतीया ।

(ऋथादिकम् पूर्ववत्)

१ १ २ १ २ २ २ २ २ १ २

त्वमिमाश्रोपधीःसोमविश्यास्वमपोअम-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

नयस्वंगाः । त्वमातनोः* सर्वान्तरिचं

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वंज्योतिषावितमोववर्थ ॥ १६ ॥

हे 'मोम' । 'त्वम्' 'इमा' भूम्या वर्तमाना 'विश्वा' सर्वा 'ओषधी' 'अजनयः' उत्पादितवानसि । तथा 'त्वम्' 'अप' तासामोषधीना कारणभूतानि वृष्ट्युदकानि अजनय । तथा 'त्व' 'गा' सर्वान् पशून् उदपादयः । 'उह' विस्तोर्णम 'अन्तरिच' 'त्वम्' 'आतनोः' विस्वारितवानसि । तस्मिन्नन्तरिचे यत् 'तम' अस्मद्दृष्टिनिरोधकम् अन्धकार यदपि 'त्व' 'ज्योतिषा' आत्मीयेन प्रकारेण 'वि ववर्थ' विशिष्टं कृतवानसि । (ववर्थं वृज वरणे लिटस्थलि, "वभूया ततश्च जग्मन् ववर्थेति" निपात्यते) ॥ १६ ॥

अथ चतुर्थी ।

अग्निमीडे मधुच्छन्दा गायत्रेऽप्याग्निसस्तुति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अग्निमीडे* पुरोहितं यज्ञस्य देवसृत्विकम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

होतारं रत्नधातमम् ॥ २० ॥

'अग्नि' नामकं देवम् 'ईडे' स्तोमि (ईडस्तुताविति धातु, मन्त्रस्यास्य होवा प्रयुज्यमानत्वात् अहं होता स्तोमीति नभ्यते) कीदृशम् अग्निम् ? 'यज्ञस्य पुरोहित' यथा राज्ञ

* "आतनो" "आतन्य"—इति साम्न ऋषि पाठी ।

* "मीले" इति ऋग्वेदपाठ ।

पुरोहितः तदभीष्टं सम्पादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं सम्पादयति । यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितम् । पुनः कौटुशम् ? 'हीतारमृत्विजम्' (देवानां यज्ञेषु हीतनामकमृत्विग्निरिव । तथाच श्रूयते— "अग्निर्वै देवानां हीतेति") । पुनरपि कौटुशम् ? 'रत्नधातमम्' यागरूपेषां रत्नानाम् अतिशयेन धारयितारं पोषयितारम् ॥

अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—“अथातोऽनुक्रमिथामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादपणीर्भवति, अयं यज्ञेषु पणोयतेऽगं नयति सन्नममानोऽक्तोपनो भवतीति स्त्रीलाष्टैर्विर्न क्तोपयति न छेद्यति विभ्य व्याख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूषिरितादक्ताद्गन्धाडा-नीतात् स खल्वेते रकारमादत्ते गकारमनक्तोर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवति (७, ४, १ ”) इति । २० ॥

अथ पञ्चमी ।

त्रिष्टुभावामदेवोस्तौदग्निं तेमत्वतेति च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तेमन्वतप्रथमन्नामगोनां त्रिःसप्तप

रमन्नामजानन् । ताजानतीरभ्यनूप

तच्चाग्निविभुवन्नरूपीर्यशसागावः ॥२१॥

•“ताजानतीरभ्यनूपतसा आविभुवन्नरूपीर्यशसागावः”—

इति ऋग्वेदोऽङ्गाः । “तेमन्वतप्रथमं नाम गोनां त्रिःसप्त परमं

इ 'अन्वे ।' 'ते' स्तोत्र कुर्वाणा अद्विरस 'गोना' गवा
 वाचां मय्यन्धि नाम स्तुति साधकं शब्द मात्रं 'प्रथमं' पूर्वम्,
 'अमन्वत' अजानत । यथास्तस्या वाच सख्यन्धीनि 'त्रि मस्र'
 एकविंशतिरुच्यन्तीनि 'परम' परमाण्युत्कृष्टानि 'नाम'
 नामानि स्तुतिसाधकानि स्तोत्राणि (जातावेकवचनम्) ।
 हृन्दीमि वा, तानि च गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि सप्त, अति-
 जमत्यादीनि अतिधृत्यन्तानि सप्त, कृतिप्रभृतोन्मुत्कृति
 पर्यन्तानि सप्त) 'जानन्' अजानन् अनभतम् (एवविधच्छन्दो-
 युक्तैर्मन्त्रैरग्निमन्तुप्रवित्यर्थं) 'ताः' वाच 'जानती' सर्व
 जानत्य 'जा' (क्षियन्ति गच्छन्त्ययः काच प्रापयन्ति ता)
 'अभ्यनूपत' अस्तुवन् । तत सूर्यस्य 'यशसा' तेजसा मह
 'अरुणौ' अरुणयणां 'गाव' 'आविर्भुवन्' प्रादुरभुवन् ।
 (यद्वा 'ते' अद्विरस 'प्रथम' पुरातन 'नाम' एहि सुरभि
 गुणुस्तु गन्धिनीति धेनु नामधेयम् 'अमन्वत' उच्यारयामासु ।
 यथात् स्व भूतानि पाणिभिरपहृतानि त्रि मस्र रत्नान्यविन्दन् ।
 तत उच्यारित जानत्य 'गाव' अभ्य नूपत' हम्भारथ लक्ष्य
 शब्दप्रकुर्यत । तदानीमुपा प्रादुरभुदिति ॥२१॥

अथ षष्ठी ।

इतीयं विदुवान्नेयो हृष्टा गृह्णन्मदेन सा ॥

१ १८ १९ २ १ २२ २२ २

सुमन्यायन्त्युपयन्त्यन्याः समानम्व

नाम जानन् । ता जानतीरभ्यनूपत वा आविर्भुवन् धेनोस्ति
 परमाणि विन्दन् । तज्जानतीरभ्यनूपत वा आविर्भुवन् अरुणौ
 अंशसा सो " - इति ३ ३ ३ ।

क २२

२ २ ३ २

नद्यस्मृणन्ति । तमूशुचिश्शुचयोदी

२ ३ २ २ १८ २८ २ १ २ २ १ २

दिवाश्चसमपान्नपातमुपयन्त्यापः* ॥ २२ ॥

‘अन्याः’ वर्षाणाम् ‘आपः’ ‘संयन्ति’ भूत्यां सङ्गच्छन्ते
 ‘अन्याः’ च ‘पूर्वं’ तत्रावस्थिताः ‘उपयन्ति’ उपगच्छन्ति । ता
 सर्वा आपः ‘समानं’ सह ‘नद्यः’ नदी भूत्वा ‘ऊर्वं’ समुद्रमध्ये
 वर्त्तमानं वडवानलं ‘पृणन्ति’ प्रीणयन्ति (पृषा प्रीणने तोदा-
 दिक) ‘तसु’ तमेव ‘अपान्नपातम्’ ‘शुचिं’ निर्मल ‘दीदिवांसं’
 दीप्यमानं [दीदिवेति छान्दसो दीप्तिकर्मा लिटः कसुः । वस्त्रे
 काजाह्वामिति नियमाद्दडभावः । छन्दनीवेति यत्तद्यमिति
 वचनाद्विवचनाभावः । एवंभूतं] ‘शुचयः’ शुद्धाः ‘आपः’
 उपयन्ति’ समीपे गच्छन्ति ॥

एष हि वैद्युताग्निरूपेषु मेषु वर्त्तमानोऽस्मान् अजीवन्-
 दिति बुद्ध्या वडवानलरूपेषु वर्त्तमानं तं पर्युपामत इत्यर्थः ।
 यद्वा अन्या एकवनाख्या ‘आपः’ संयन्ति । चात्वान्नीकरयो-
 र्मध्ये वसतीवरीभिः सङ्गच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपय
 उपयन्ति उपरि गच्छन्ति एकमत्यं भासा भवन्ति । एताय
 मिलित्वा यज्ञं माघयन्त्यः तस्माद्य-दृष्टि-द्वारा नद्यो भूत्वा
 ऊर्वं पृणन्तीत्यादि समानम् । एवं हि आपो वा अस्पृहन्त वयं
 पूर्वं यज्ञं वक्ष्याम इत्यादिको बहुचक्राक्षणविनियोगाद्यनु-
 योज्यते ॥ २२ ॥

* “अपान्नपातमुपयन्त्यापः”—“परितस्पुरापः” इति भास्व-
 ऋधः पाठ-भेदः ॥

अथ सप्तमी ।

अस्तौदनुष्टुमा रात्रिं वामदेव ऋचानया ।

१८ २८२ । २२ १८ २८२ १८ २८

आप्रागाद्द्राद्युवतिरङ्गःकेतुं त्समीत्संति ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २

अभूद्भद्रानिवेशनीविश्वस्यजगतोरात्री ॥२३॥

‘भद्रा’ सूर्यप्रकाशसन्ताप निवारयन्ती सुखकरी ‘युवतिः’ तमसो मिययित्वा ‘रात्रिः’ ‘आप्रागाद्’ आभिमुख्येन प्रगच्छति । ‘अङ्गः’ चन्द्रमसः ‘केतुन्’ रश्मीन् ‘समीत्संति’ सम्यग् बन्धयितुमिच्छति च । अतएव ‘भद्रा’कल्याणी रात्री ‘विश्वस्य’ सर्वस्य ‘जगतः’ ‘निवेशनी’ निवेशकारिणी ‘अभूत्’ भवति । (अहनि स्वप्नव्यापारात् स्वप्नान् सर्वप्राणिनः स्वाययेषु स्नापयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ - -

अथ अष्टमी ।

वैश्वानरं जगत्यास्तौद्धरदाजो वाहस्यत्यः ॥

३ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

प्रक्षस्यष्टप्पोअरुपस्यनूमहः प्रनोवचो

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

विदधानातवेदसे । वैश्वानरायमतिर्न

२ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

व्यसेयुचिः सोमद्रवपवतेचरुमनये ॥२४॥

* “अक्षस्य”-“दृक्षसा”-इति, “महः”-“सहः”-इति, “प्रनोवोच”-“प्र नु वोचम्”-इति, “जातवेदसे”-“जातवेदस”-इति, “नव्यसे” “नव्यसि”-इति च साधुऋषः पाठः-भेदः ॥

‘प्रघस्य’ संघस्य व्यासंश्च (यदा घृत्तं इविर्घस्यमन्नं
 तद्वतः) ‘वृषाः’ सेकः ‘घरुषस्य’ धारोचमानस्य ‘वैश्वानराय’ (ध)
 ‘महः’ पूजायुक्तं वृत्तं तेजो वा ‘नु’ चिप्रं स्तौमि । अतएव
 ‘नः’ अस्मदीयं ‘वचः’ वचनं ‘विदधे’ यागे ‘प्रयच्छति’ स्तौती-
 त्यर्थः । ‘जातवेदसे’ जातप्रज्ञाय जातधनाय वा तमुद्दिग्येत्यर्थः ।
 (उक्तमेव प्रकारान्तरेणादरादाह) ‘नव्यसे’ नवतराय ‘वैश्वान-
 नराय’ अग्नये ‘शुचिः’ निर्मला स्तोत्राणां शोधयिष्वी वा ।
 ‘वारुः’ कल्याणी ‘मतिः’ मननीया स्तुतिय ‘यवते’ मत्सजा-
 यात् प्रभषति स्वयमेव गच्छतीत्यर्थः । ‘सोम इव’ यथा सोमो-
 दशापविवात् स्रवति तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ नवमी ।

एषा विश्वेषु वैश्वदेवी भरद्वाजेन धीक्षिता ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१८ २१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वोचत्सुम्नेष्विद्वोचन्तमामदेम ॥ २५ ॥

‘विश्वे’ सर्वे ‘देवाः’ ‘मम’ मदीयं ‘मया’ मननीयं ‘यज्ञ’
 यज्ञनीयं पूजां इषीषि वा ‘शुक्लन्तु’ गृह्णन्वित्यर्थः । ‘अपाव-
 पात्’ मध्यस्थानोऽग्निश्च ‘उभे रोदमी’ धावा पृथिव्यो वास-
 दीयं स्तोत्रं शुक्लन्तु वित्ते अन्नधारयन्तु ।

० “यज्ञ” — “यज्ञियाः” इति पाठो ।

(ध) वैश्वानरः इत्याहु विमानं नरान् भवति इत्यादि नैरुत्तम् ३.१० ।

अथ प्रत्यक्ष-कृताः ।—हे दिवाः । 'वः' युष्माकं 'परिच-
 क्ष्याणि' परिवर्जनीयानि यानि 'वदांसि' स्त्रीनाणि 'मा वोच'
 न ब्रवीमि । अपितु समीचीनानीति । अतः, वो युष्माकम्
 'अन्तमाः' अन्तिकतमाः सन्ती वयं 'सुप्तेष्वित्' युष्माभिर्दन्तेषु
 सुप्तेष्वेव वर्तमानाः 'मदेम' मोदेम ॥ २५ ॥

अथ दशमी ।

वामदेवो महापङ्क्त्या स्तौति लिङ्गोक्तदेवताः ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 यशोमाद्यावापृथिवीयशोमेन्द्रबृहस्पती ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 यशोभगस्यविन्दतुयशोमामतिमुच्यताम् ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 ययस्र्याः स्याः सृष्टदोहं प्रवदितास्याम् ॥२६॥

'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्योः 'यशः' 'मा' स्तोतारम्
 'याविन्दतु' सभतां प्राप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च, 'इन्द्रबृहस्पती'
 इन्द्राबृहस्पतयोः 'यशो' 'मा' मां विन्दतु । किञ्च, 'भगस्य'
 प्रादित्यस्य 'यशः, मा' मां विन्दतु । बहुलेन ययसा ययो
 मया 'मा प्रतिमुच्यता' न प्रमुच्यताम् । 'ययस्रस्याः' यस्याः
 मम 'संसदः' समूहस्य 'यशः' न प्रमुच्यताम् । 'सृष्ट' प्रवदिता
 सर्वस्य प्रवक्त्रा 'स्याम्' भूयामम् ॥ २६ ॥

अथ एकादशी ॥

दृष्टा द्विरणसूपेन विष्टुषेन्द्रदेवता ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 इन्द्रस्यनुयीर्याणिप्रयोचंयानिचकार

२१ २ २ २ २ १ २ २ १ २

प्रथमानिवज्जी । अहन्नहिमन्वपस्त

२ २ २ १ २ १ २ १ २

स्तदप्रवक्षणाभिनत्पर्वतानाम् ॥२७॥

‘वज्जी’ वक्षयुक्त इन्द्रः ‘प्रथमानि’ पूर्वमिहानि सुष्यानि या
‘यानि’ ‘वीर्याणि’ पराक्रमयुक्तानि ‘कर्माणि’ चकार । तस्य
‘इन्द्रस्य’ तानि वीर्याणि । ‘नु’ छिप्रं ‘प्रवोचं’ प्रववोमि ।
कानि वीर्याणीति ? तदुच्यते—‘अहि’ मेघम् ‘अहन्’ हतवान् ।
तदेतदेकं वीर्यम् । ‘अनु’ घषाद् ‘अपो’ जनानि ‘ततर्द’
हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीय वीर्यम् ।
‘पर्वतानां’ सस्यन्धिनोः ‘वक्षणाः’ प्रवहणशीला नदीः ‘प्राभि-
नत्’ कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीय
वीर्यम् ॥ २७ ॥

अथ हादशी ।

विश्वामित्रस्तृप्तिस्त्रिष्टुप्छन्दस्वग्निरिति द्वयोः ।

उत्तराग्नेः स्तुतिः पूर्वा स्तुतिः सर्वोत्सनात्मनः ॥

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २

अग्निरस्त्रिजन्मनाजातवेदाघृतंनेचक्षु

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २

रस्तममत्रासन् । विधातुरर्कोरजसो

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २

विमानोजसुं ० ज्योतिर्हविरस्त्रिसर्वं ॥२८॥

साक्षात्कृत परतत्त्वं स्वरूपोऽग्निं स्वात्मन सर्वात्मन
सर्वात्मकत्वानुभवम् अस्यामृचि आविष्करोति—

हे कुशिका । भोक्तृ भोग्य भावेन द्विविधम् इदं सर्वं
जगत् । “एतावद्वा इदमन्नं चैवाद्वादथ सोम एवाक्षमग्नि
रन्नाद.” इति श्रुते । तत्र सकल भोक्तृ-वर्गं रूपेशान्नादोऽग्नि ।
स च अग्निवायुादित्य भेदेन तेषां भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्ष-
द्युलोकानाधिपतिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके—“स त्रैधात्मान
व्यकुहतादित्य द्वितीयं वायु तृतीयम्” इति ।

तत्र सो ‘ऽग्नि’ अहं ‘जन्मना’ एव ‘जातवेदा’ ‘अग्नि’
अवयमननादि साधन नैरपेक्ष्येण स्वभावतएव साक्षात्कृत
पर तत्त्वस्वरूपोऽग्निः । ‘घृतं मे चक्षुः’ यदेतद्विष्वस्यावभासक
मम स्वभावभूतमन्नाकाशात्मकं चक्षुः तद् घृतं इदानीं मत्पन्त
दोषम् । यदेतद् अमृतं कर्मफलं दिव्यादि विविध-
विषयोपभोगात्मकं तन्मे मम आसन्नास्ये वर्तते । सकल-
भोक्तृ वर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । (एव स्वात्मन पृथि
व्यधिष्ठातृ रूपता मभिधाय वायुात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह)
अर्को जगतः सृष्टा प्राण । “सोर्चव” चरत्तण्यार्चत आपो
जायन्तार्चतैव मेकसमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति श्रुते ।
स प्राण अहं त्रिधातु त्रिधात्मानं विभज्य तत्र वायुात्मना
‘रजसः’ इन्तरिक्षस्य ‘विमान’ विमाता अधिष्ठाताऽग्निः । (तथा
आदित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातृतामाह—) ‘अजस्रं ज्योतिः’
अनुपक्षीय नित्यं तेजः प्रकाशात्मा द्युलोकाधिष्ठाता आदि-
त्योऽप्यहं अग्निः । (एव भोक्तृ रूपता सात्मनोऽनुसन्धाय भो
ग्य रूपता मप्यनुसन्धत्ते । यत् हविर्भोग्यं प्रसिद्धं अस्ति तत्सर्वं
मप्यहं भवास्मि ॥

यद्वा । अहं ‘अग्नि रश्मि देवानां हवि प्रापणात् अहं

‘अयं’ सुव्य ‘पदं’ स्वानं ‘पाति’ रक्षति । ‘यद्भः’ महान्
अग्निः ‘सूर्यस्य’ ‘चरणं’ चरत्यनेनेति चरणमन्तरिक्षं ‘पाति’ ।
‘नाभा’ नाभौ अन्तरिक्षस्य मध्ये ‘सप्त शीर्षाणं’ सप्तगणं मरु-
द्वयं ‘पाति’ । ‘ऋष्वः’ दर्शनीयोऽयम् ‘अग्निः’ ‘देवानाम्’
‘उपमादम्’ उपमादकं यज्ञं ‘पाति’ रक्षति ॥ २९ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

अथ—चतुर्थखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

वामदेवऋषिः पंक्तिभ्राजत्यग्ने इति द्वयोः ।

आग्नेयी प्रथमर्त्तव्या द्वितीया दृश्यते तयोः ॥

१ २

३ १ २ ३

भ्राजन्त्यग्ने समिध्यानदीदिवोजिह्वाचरत्यं

२ ३ । २

। २ २ २

३ १ २

३ २ ३ । २

तरासनि । सत्त्वं नो अग्ने पथसावसुविद्रियं

२ २ ३ १ २

वर्चोदृशेदाः ॥ ३० ॥

‘समिधान’ ऋत्विग्भिः समिध्यमान । दीप्त । हे ‘अग्ने’ ।
‘भ्राजन्ती’ प्रकाशमाना ‘आसनि’ आस्ये ‘अन्तर्’ मध्ये स्थिता
त्वदीया ‘जिह्वा’ हृदीषि ‘चरति’ भक्षयति । हे ‘अग्ने’ ।
‘वसुवित्’ । धनलक्षक ! त्वं ‘नः’ अस्मभ्यं ‘पथसा’ अग्नेन
महं ‘रयि’ रमणीयं धनं ‘दृशे’ दर्शनाय ‘वर्चः’ तेजश्च तेज-
स्वित्त्वं वा ‘अदाः’ देहि ॥ ३० ॥

अथ द्वितीया ।

१ १८ १८ १८ १८ १८ १८ १८

वसंतद्वन्द्वरंत्योग्रीकद्वन्द्वरंत्यः । वर्षाण्यनु

१ १२ १ १८ १८ १८ १८

शरदोहेमंतःशिशिरद्वन्द्वरंत्यः ॥ ३१ ॥

'वसन्तः द्वन्द्व' वसन्त एव चैव-वैशाखरूपवसन्त ऋतुरेव
'रन्त्यः' रमणीयः भवति । 'ग्रीक द्वन्द्व' ज्येष्ठाषाढरूपो ग्रीक-
ऋतुरेव 'रन्त्यः' रमणीयः । 'वर्षाणि' वर्षाणां रूप भाद्रपद-
रूपेणावयवीभूतः प्राहट् ऋतुरेव 'रन्त्यः' रमणीयः । 'ताम्राणु'
'शरदः' चाश्रिमकार्त्तिकरूपेणावयवीभूतऋतुः 'रन्त्यः' रम-
णीयः । 'हेमन्तः' मार्गशीर्ष-पौषरूप एव 'रन्त्यः' रमणीयः ।
'शिशिर द्वन्द्व' माघ-फाल्गुनरूप एव 'रन्त्यः' रमणीयः ॥ ३१ ॥

अथ तृतीया ।

१ १२ १ १२ १ १२ १ १२

सहस्रयोर्थाः पुरुषः सहस्राद्यः सहस्रपात् ।

१८ १८ १ १ १ १ १ १

सभूमिर्दसर्वती (१) दृत्वात्यतिदृग्गागुलम् ॥ ३२ ॥

सर्व-प्रादि-समष्टि-रूपो ब्रह्माण्डदेहो विशालाणो यः
पुरुषः सोऽयं 'सहस्रयोर्थाः' (सहस्र इत्यस्योपसर्जनत्वात्)
पदस्यैः प्रियेभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वे प्रादिनां शिवादि-
तानि सर्वानि तदेतन्त-प्रातित्यागदीयान्तेवेति सहस्र सोऽ-
सम् । एवं सहस्राद्यर्थं सहस्रवादत्वं च । स पुरुष 'भूमिं'
ब्रह्माण्ड-मोक्ष-रूपो सर्वत 'था' समन्तात् 'दृत्वा' परिनिश्च-
यमाहूय परिमितं दैवम् 'त्यतिदृग्' चतिसहस्र व्यश्नितः ।

(दद्याद्गुणमित्युपलक्षणं) तद्वाण्डाहिरपि सर्वतो व्याप्याव-
स्थित इत्यर्थः । ३२ ॥

अथ चतुर्थी ।

३ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्रिपाद्द्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्ये हाभवत्पुनः ।

३ १ ३ २

३ २ ३ २

तथाविष्वङ् व्यक्तामदशनानशने अभि(२) ॥३३॥

योऽय 'त्रिपात् पुरुषः' ससार स्वर्ग-रहितः बहून् स्वरूप
सोऽयम् 'ऊर्ध्वं उदैत्' अस्मादज्ञान कार्यात्संसाराद्विभूतः सन्
तत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः इत्कर्मण स्थितवान् । 'धस्य' योऽय
'पादः' लेशः सोऽयमिदं मायायां पुनरभवत् । सृष्टि-संहा-
राभ्यां पुनः पुनरागच्छदिति (अस्य सर्वस्य जगतः परमात्म-
सैगत्व' भगवताप्युक्तं—“विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो
जगदिति”) तथा मायायामागत्यानन्तरं 'विष्वङ्' देव तिर्य-
गादि-रूपेण विविधः सन् 'व्यक्तामत्' व्याप्तवान् । किं
कृत्वा ? 'अशनानशने' अभिलक्ष्य अशनं भोजनादि व्यव-
हारोपेतं चेतन प्राणि-जातम्, अशनं तद्रहितमचेतनं गिरि-
नद्यादिकम् । तदुभयथा यथा स्यात्तथा अयमेव विविधो
भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ पञ्चमी ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुरुष(३) एवेद् सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्(४) ।

(२) “ततो विष्वङ् व्यक्तामत् अशनानशने अभि” ३०

(३) “पुरुषवेद” — (४) “यच्च भाव्यम्” —

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

पादोऽस्यसर्वाभूतानिनिपादस्यामृतं दिवि(५) ॥३४॥

यत् 'इद' वर्त्तमानं जगत् तत् 'सर्वे' 'पुरुष एव' । 'यद्भू-
तम्' उत्पन्नं जगत् 'यच्च भाष्यं' भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष
एव । यथास्मिन् काले वर्त्तमानाः प्राणिनः सर्वेऽपि चरा-
चरात्मकपुरुषस्यावयवा तथैव गतागामिनोरपि कल्पयोर्दृ-
ष्ट्यमित्यभिप्रायः । एतदेवोभयं स्पष्टीक्रियते—'अस्य' पुरु-
षस्य 'सर्वाणि भूतानि' कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि
'पाद' चतुर्थोऽंशः । 'अस्य' पुरुषस्यावशिष्ट 'विपात्' स्वरूपम्
'अमृतं' 'विनाश रहितं' सत् 'दिवि' द्योतनात्मके स्व प्रकाश-
स्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । (यद्यपि "सत्यं ज्ञानमनन्त
ब्रह्म" इत्यनन्तस्य परब्रह्मणो हीयदन्तत्वाभावात् पादचतुष्टय
निरूपयितुमशक्यं, तथापि जगदिदं ब्रह्म-स्वरूपापेक्षया
अल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपचारः ॥ ३४ ॥

अथ षष्ठी ।

१ २ ३ २ ४ २ १ २ ३ १ २

तावानस्य(६)महिमाततो(७)ज्यायाश्चरूपः(८)

३ १ २ ३ ४ २ ३ ४ २ ३ ४ २

उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥३५॥

अतीतानामतवर्त्तमान रूप जगदाद्याधारे योऽस्ति
'तावान्' सर्वोऽपि 'अस्य' पुरुषस्य 'महिमा' स्वकीय-भामर्थ्य-

(५) "उतामृतत्वेत्यादि" ऋ० ।

(६) "एतावानस्य"—(७) "अतीत्यायांश्च"—

(८) "पादोऽस्येत्यादि" ऋ०

विशेष । न तु तस्य वास्तव स्वरूपम् । वास्तवस्तु 'पुरुष' 'ततो'
महिम्नोऽपि 'ज्यायान्' अतिशयेनाधिक इत्यर्थः । 'उत' अपिच
'अमृतत्वस्य' देवत्वस्य 'अयम् ईशान' स्वमायया 'यत्' यस्मात्
कारणात् 'अन्नेन' प्राणिना भोग्येन अन्नेन निमित्तभूतेन
'अतिरोहति' स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमान
जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात् प्राणिना कर्म फलभोगाय
जगदवस्था स्त्रीकारात् नैद तस्य वस्तु तत्त्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ सप्तमी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

ततो(६)विराडजायतविराजोअधिपूरुषः ।

२ १८ २८ २७ ३१ २२ २

सजातोअत्यरिच्यतपञ्चाङ्गुमिमथोपुटः ॥३६॥

“विष्वङ् व्यक्रामत्” इति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्चते-‘तत’
तस्मादादि पुरुषात् ‘विराट्’ ब्रह्माण्ड देह ‘अजायत’ उत्-
पन्नः । (विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्) ‘विराजो
अधि’ विराड् देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा ‘पूरुष’
तद्देहाभिमानो कश्चित्पुमानजायत । योऽयं सर्वं वेदान्त वेद्यः
परमात्मा सण्व स्वकीयया मायया विराड् देह ब्रह्माण्ड-रूप
सृष्टा तत्र जीव रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा
जीवोऽभवत् (एतच्चायवर्णिक उत्तरतापनीये विस्पष्टमाप्त-
नन्ति—“स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराज देवता कोशाद्य
सृष्टा प्रविश्य मूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैवेति”) ‘म
जातः’ विराट् पुरुष ‘अत्यरिच्यत’ अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्
व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभवत् । पञ्चाद्देवादि जीव

भावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । 'अथो' भूमि-सृष्टेरनन्तरं
तेषां जीवानां 'पुरः' समर्ज [पूर्यन्ते सप्तभिर्घातुभिरिति
पुरः] शरीराणि ॥ ३६ ॥

मन्थेषामिति पञ्चर्षो वामदेवेन वीचिताः ।
अवाद्यैकान्तिमे च द्वे विष्टुभस्तासु चादिमा ॥
उपरिष्टाल्लग्निरिति बहु चैव विधीयते ।
अन्ये चतुष्टुभी द्यावापृथिव्योः प्रथमा तथा ।
द्वितीयैन्द्री चतुर्थी च तृतीयाग्नीर्निजात्मनः ।
स्तुतिर्गवामन्तिमिति छन्दोदैवत निर्णयः ॥

अथ अष्टमी ।

वामदेवऋषिः । विष्टुच्छन्दः । द्यावापृथिवी देवते ।

१ २   ३ १ २ १ २   ३ २ १ ।
मन्थेवांद्द्यावापृथिवीसुभोजसौयेऽप्रथेयाम

२ २ १ २ ३ २   १ २ ३ १ २
मितमभियोजनम् । द्यावापृथिवीभवतश्

२ १ २ २ ३ १ २
स्योनेतेनोमुञ्चतमश्चसः ॥३७॥

हे 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यो । 'वां' युवां 'सुभोजसौ' शोभनपालयित्रयाविति 'मन्थे' अहं जानामि हे द्यावापृथिव्यो 'अमितम्' अपरिमित 'योजनं' [युञ्जते पुरुषोऽनेनेति योजनं] धनादि तत् 'अभ्यप्रथेयाम्' अभिविस्तारयतम् हे 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यो । युवां अस्माकं 'स्योने' सूरूपे स्वसुखकार्यं 'भवतम्' 'ते' द्यावापृथिव्यो 'व.' अस्मान् 'अंशसः' पापान् 'मुञ्चत' मोचययतम् । ३७ ॥

अथ नवमी ।

अनुष्टुप्छन्द । इन्द्रो देवता । वामदेव ऋषि ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २

हरीतइन्द्रश्मश्रूण्युतोतेहरितौहरी ।

१ २ २ १ २ २ १ २

तंत्वास्तुवन्तिकवयःपुरुषासोवनर्गवः ॥३८॥

हे 'इन्द्र' । 'ते' तव 'श्मश्रूणि' 'हरी' सोम पानेन हरित
वर्णानि [तथाच श्रूयते—'इन्द्र श्मश्रूणि हरितानि प्रश्रूयत'
इति । "श्रेष्ठमि बहुलम्" इति हरि शब्दात्परस्य श्लेषेण]
'उतो' अपिच । 'ते' 'हरी' अश्वौ 'हरितौ' हरिद्वर्णौ ।
'कवय' मेधाविन 'पुरुषाम' पुरुषा 'वनर्गव' वननीया
मश्वत्रनीया सेवनीया गावो येषां ते वनर्गव [मधरेषुष्ठा
न्दमः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्व] तादृश कवय 'त' 'त्वा' त्वा
स्तुवन्ति ॥ ३८ ॥

अथ दशमी ।

वामदेव ऋषि । अनुष्टुप्छन्द । आशामने विनियोज्या ।

२ ३ २

यद्दूर्वाहिरण्यस्ययद्वावर्चोगवानुत । सत्यस्य

१ २ २ २ २ १ २ २ २ २

ब्रह्मणोवर्चस्तेनमासृष्टजामसि ॥३९॥

'हिरण्यस्य' इति रमणीयस्य एतन्नामकस्य 'यद्दूर्व' तेजो
ऽस्ति । 'यद्वा' अपिच । 'गवाम्' एतन्नामकाना 'यद्दूर्व'
तेजोऽस्ति । 'उत' अपिच । 'सत्यस्य' सर्वे, सम्मतस्य 'ब्रह्मण'
यद्दूर्वाऽस्ति तेन ते 'मा 'सृष्टजामसि' सम्पाद्याम' । धन
धन्त पशुमन्त योविया भवेमेति तात्पर्यार्थे । ३९ ।

अथ एकादशी ।

२ १ २ ३ २ १ २ ५ २ २ १ २
सहस्रं न इन्द्रं दध्योर्जइशे ह्यस्य महतो विरप्-

३ २ ३ ११ २२ १ २ २ २ १
शिन् । क्रतुन्न नृन्स्यविरंचवा जंष्ट्र चेषुश

२ १ २

त्तून्सुहना कृधि नः ॥४०॥

हे 'विरप्शिन्' । विशेषेण रपण मत्स्य वचन तदस्यास्तीति विरप्शी, तस्य सम्बोधनं हे विरप्शिन् । विशेषेण स्तौत्रविषये मत्स्यवाक्य । 'इन्द्र' । 'ते' तथ 'सह.' शत्रूणामभिभवनरूपम् 'शो ज' बल 'न.' अस्माभ्य 'दधि' (ददातेच्छान्दसं रूप लीडि हेधिभावादिना) यस्मात् त्वं तस्य 'अस्य' 'महत्तः' बलस्य 'इशे' ईश्वरो भवसि । अतो हे इन्द्र । 'नः' अस्माक 'क्रतु न' यज्ञमिव 'नृन्' धनं 'स्यविरम्' अतिशयेन प्रहृष्टं "वाज" बलं च 'कृधि' कुरु । किञ्च नोऽस्माक 'शत्रून्' 'द्वेषु' आवरकेषु उपायेषु 'कृधि' कुरु ॥ ४० ॥

अथ द्वादशी ।

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
सहर्षभाः सहवत्सा उदेतविश्वारूपाणि विभ्र

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
तीक्ष्णैः । उरुः पृथुरयं वो अस्तु लोकइमा

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
आपः सुप्रपाणा इहस्त ॥४१॥

हे 'सहर्षभा' ! हृषभैः सहिता । 'सहवत्साः' । दत्तैः

सद्धिता' । गावः । 'द्यूधी' सायं प्रातः काले द्विविधात्यू-
धासि यासा ता द्यूधी द्यूध्र । 'विष्वा' सर्वाणि नाना-
रूपाणि विभ्रती' विभ्रत्य, यूयम् 'उदेत' उद्वच्छत समृद्धा.
सत्य. आगच्छत । किञ्च । 'उरु' बहु 'मृथु' विस्तोर्ण (उह
पृथुरिति शब्दाभ्याम् आयाम-विस्तारी उच्यते । 'अय लोक'
'व' युष्माकम् 'अस्तु' भवतु । 'इमा आप.' 'इह' लोके
भूतले अस्मिन् स्थाने 'सुप्रपाणा.' सुखेन प्रकर्षेण पातु योग्या'
'मन्तु तस्मादिह बह्वीभूता. 'स्तु' भवतु उपविशतेति पूर्वण
सम्बन्ध । ४१ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

अथ पञ्चमे खण्डे—

अथ प्रथमा ।

चतुर्दशान् आयू पीत्याद्यास्तत्र जगत्प्रमी ।
विभ्राद्त्रिष्टुप्चित्रमिति गायत्रो हादशेतरा ।
आद्याग्ने पवमानस्य स्तुतिः सौर्यस्त्रयोदश ।
ऋषीणा विप्रकीर्णत्वात्तत्र तत्राभिदक्षहे ।
शतं वैखानसा एव दृष्टवन्तो महर्षयः ।

१ २ १ २ ३ २ ३ २ १ २

अग्नायूँषिपवसन्नासुवोर्जमिपंचनः ।

१ १ २ १ १ २

आरेवावस्वदुच्छुनाम् ॥४२॥

हे 'पवने' । पवमान रूप । अस्माकमायूँषि असात्येतन्नाम
कानि वा 'पवसे' चरसि 'नः' अस्माकम् 'ऊर्जम्' अक्षरसम

‘इषम्’ अन्नं च ‘आसुव’ आभिमुख्येन प्रेरय । किञ्च ।
 ‘दुष्कृतां’ (रक्षोनामैतत्) रक्षासि ‘घारे’ अक्षत्तो दूर एव
 ‘वाधस्व’ सम्पीडय ॥ ४२ ॥

अथ द्वितीया ।

वभ्राण्नामक एता तु सूर्यपुत्री इदमं सः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विभ्राड्दृष्टिवतुसोम्यमध्वायुर्दधत्सपता

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

धविङ्गुतम् । वातजतोयोअभिरक्षतित्मनामजाः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पिपत्तिवहुधाविराजति ॥४३॥

‘विभ्राट्’ विभ्राजमानः विषेपेण दोष्यमानः सूर्यं
 ‘दृष्टत्’ परिदृष्टं ‘सोम्य’ सोममयं ‘मधु’ पिबतु । किं कुर्वन् ?
 ‘यज्ञपती’ यजमाने ‘धविङ्गुतम्’ अकुटिलम् अकण्टकम् आयु-
 र्दधत् अन्नं वा कुर्वन् । ‘यः’ सूर्यः ‘वातजतः’ वातेन वायुना
 प्रेर्यमाणः सन् ‘त्मना’ आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं
 जगद्भिन्मयन् पालयति (राशि चक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्य-
 स्यापि तत्रैर्यत्वम्) स सूर्यः ‘प्रजाः’ पिपत्ति’ (१०) वृक्षादि
 प्रदानेन पूरयति पालयति वा ‘बहुधा’ ‘विराजति’ विषेपेण
 दोष्यते च ॥ ४३ ॥

अथ तृतीया ।

कुक्काः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्रिवदेवानामुद्गादनौकं चक्षुर्मित्रस्यवकण-

(१०) ‘पिपत्ति’-“पुषोष”-इति, “बहुधा” “पुद्गधा”

इति च पाठौ ॥

३ २ ३ १ ३- ३२ ३ १ २ ३ ।
 स्यात्तेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सू-

३ २ ३ २ ३ १ २
 र्थात्मानगतस्तस्युषश्च ॥४४॥

‘देवानां’ दीव्यतीति देवा रश्मयः, तेषां देवानामेव वा प्रसिद्धानाम् ‘अनोक’ तेजःसमूह रूप ‘चित्तम्’ आश्चर्य्य-कर सूर्यमण्डलम् ‘उदगात्’ ‘उदयाचलं प्रयासोत् । कीदृशं ? ‘मित्तस्य वरुणस्यास्नेश्च’ (चक्षुरुपलक्षणमेतत्) एतदुपलक्षितानां जगतां ‘चक्षुः’ प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानोर्यं वा । उदय प्राप्यैव ‘द्यावापृथिवी’ दिवं च पृथिवीं च अन्तरिक्षं च ‘आप्राः’ स्वकीयेन तेजसा ‘आ’ समन्तात् अपूरयत् । दृष्टग्भूत मण्डलान्तरवर्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा ‘जगतः’ जङ्गमस्य ‘तस्युषश्च’ स्थावरस्य च ‘आत्मा’ स्वरूप-भूतः न हि सर्वस्य स्थावर-जङ्गमात्मकस्य कार्य-वर्गस्य (कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथाच पारमर्षसूत्रं—“तदनन्वत्वसारम्भेण शब्दादिभ्यः”-इति । यद्वा । स्थावर-जङ्गमात्मकस्य सर्व-प्राणि जातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतन-युक्तं सत् उपनभ्यते । तथाच श्रूयते—“योऽसौ तमो हृदेति सर्वेषां भूतानाम् । प्राणानादायोदेतीति ॥ ४४ ॥

अथ चतुर्थो ।

आयङ्गौः पृथिरित्यस्य सर्पराज्ञी समैक्षत ।
 ऋचस्त्रिस्रो भवेदासा विकल्पेनात्मदेवता ॥

३२ ३२ ३ १ २ ३ १ २
 आयङ्गौःपृथिराक्रमीदसदन्मातरं

२२ २५२ २१ २ ।
 पुरः । पितरंचप्रयन्स्वः ॥४५॥

। 'गौ' गमनशील 'पुत्रि' प्राष्टवर्ष व्याप्ततेजा 'पर्य' सूर्य्य 'आक्रमीत्' आक्रान्तवाब् उदयादल प्राप्तवानित्यर्थे । आक्रम्य च 'पुर' पुरस्तात् पूर्वस्था दिशि 'मातरं' सर्वस्व भुतजावस्य निर्मात्री 'भूमिम्' 'असदत्' आसीदति प्राप्नोति (सदेशान्दसो खेट् । छदित्वात् घुरडादेश) तत 'पितरं' यानक द्युलोक, 'च' शब्दादन्तरिक्षं 'प्रयन्' प्रकर्षेण शीघ्र गच्छन् 'स्व' सूर्य्य शोभन गमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्ग्यलोक प्रवर्त्तते ॥ ४५ ॥

अथ पञ्चमी ।

२ १ २ १७ २ १ २ २२
 अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपानती ।

२७ २१२ १२
 व्यख्यन्महिषोदिवम् ॥४६॥

'अस्य' सूर्य्यस्य 'रोचना' रोचमाना दीप्तिरन्त शरीर मध्ये मुख्य प्राणात्मना 'चरति' वर्त्तते । किं कुर्वती ? 'प्राणादपानती' (मुख्य प्राणस्य प्राणाद्या पञ्च हृत्तय । तत्र प्राणनाडीभिर्दुर्ध्व वायोनिर्गमन) तथाविधाप्राणात् प्राणनादनन्तरम् अपानती (अपाननं नाडीभिरवाडसुख वायो नयन) तत् कुर्वती (अपपूर्वादनितर्भट शब्दः, पदादित्वाच्छपो लुक् । उमितयेति डोप् । शतुरनुम इति नृद्या उदात्तत्वम्) ।

यद्वा । 'अन्तः' व्यावाप्त्यध्वोर्मध्ये "अस्य" सूर्य्यस्य "रोचना" रोचमाना दीप्ति "चरति" गच्छति (रुच दीप्ति ।

अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्) कि कुर्वती १, "प्राणात्" प्राणनादुदयादनन्तरम् 'अपानती' सायाह्न समये अस्तङ्गच्छती । (इन्द्रिया दीप्त्या युक्त) अतएव 'महिष' महान् सूर्यं 'दिशम्' अन्तरिक्ष उदयास्तमयोर्मध्ये 'व्यस्यत्' विषष्टे प्रकाशयति (महेरचि महेष्टिषचिति शौणादिकष्टिषच-प्रत्यय) अचिड स्याद् क्वास्मे लुङि अस्यतिवह्निस्यातीत्यादिना चुरडादेम ॥४६॥

अथ षष्ठी ।

३ २४ २ १२ २ १ २ २ १ २

त्रिंशद्दामविराजतिवाक्पतंगायधौ

२ २ २ २ १ १

यते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥५७॥

'त्रिंशद्दाम' धामानि स्थानानि (वचनव्यत्यय) 'वस्तो' वासरस्य अहारात्रस्याश्रयवभूतानि । 'अह' शब्दोऽवधारणे । 'द्युभि' सूर्यस्य दीप्तिभिरथ विराजति विराजते विशेषेण दीप्यते (व्यत्ययेनेकवचनम् । सुहृत्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पञ्चदशरात्रे पञ्चदशाह्न) 'पतङ्गाय' पतति गच्छतीति पतङ्ग सूर्यं तस्मै सूर्याय स्तुतिरूपा 'वाक्' 'प्रतिधीयते' प्रतिसुख स्तोत्रभिर्विधीयते क्रियते [यदा वस्तो' अह 'त्रिंशत् 'धाम' धामानि (घटिकाभिः प्रायमेतत्) त्रिंशद्घटिका (अत्र न्तसयोगे द्वितीया) एतावत्काल 'द्युभि' दीप्तिभिरसौ सूर्यं 'विराजति विशेषेण दीप्यते । तस्मिन् च समये 'वाक्' त्रयीरूपा तस्मै 'पतङ्गाय' 'प्रतिधीयते' प्रतिसुख धायते । त पूर्व सेवत इत्यर्थः । [यूयते हि "ऋग्भिर्पूर्वाह्ने दिशि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्ने । सामवेदे नास्तमये महीयते वैदेरगूत्थस्त्रिभिरेति सूर्य" इति । यदा त्विह उक्त

सांप्रदाय्यां सात्वत्युतिस्तदा सूर्याग्ना सूर्यत इत्यवगम्यन्
॥ ४७ ॥

अथ सप्तमी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अपत्येतायवोयथानक्षत्राण्यपर्वत्यक्तुभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सुरायविश्वचक्षसे ॥ ४८ ॥

‘त्वे’ ‘तायुः’ ‘यथा’ प्रसिद्धास्त्राकारा इव ‘मक्षत्राणि’
देवगैह्यरूपाणि (“देवगृहा ये मक्षत्राणि” इति श्रुत्यन्तरात्)
यदा, इह लोके मानुषा ये स्वर्गमाप्नुवन्ति ते मक्षत्रद्वयेषु
इत्यन्ते । तथाच—श्रूयते—‘यो वा इह यजते, यमु स लोकं
मक्षते तत्रचक्राणां मक्षत्रत्वम्’ इति । यदा, तेषां सुकृतिनां
ज्योतीषि मक्षत्राण्यन्ते । ‘सुकृता वा एतामि ज्योतीषि
यत्रचक्राणि’ इत्युच्यते । यास्वस्वाह—‘मक्षत्राणि मक्षते-
नैतिकर्मणो नैमान न चक्राणीति च मक्षत्रत्वम्’ इति) यथा
विधानि मक्षत्राणि ‘यक्तुभिः’ रात्रिभिः सह ‘अपत्यम्’
अपगच्छन्ति । ‘विश्वचक्षसे’ विश्वस्य सर्वस्य प्रकारकस्य
‘सुराय’ सूर्यस्य आगमन इदं ति गेय (तस्करा मक्षत्राणि च
रात्रिभिः सह सूर्ये आगमिष्यन्तीत्याहुस्तथायन्ती इत्यर्थः । तावु-
रिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । यक्तु-
रिति रात्रिनाम । यवरी यक्तुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ४८ ॥

अथाष्टमी

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अष्टयन्त्र(१)स्यकेतयोविरश्मयोचनात्

अनु । भ्राजन्तोऽग्नयो यथा ॥४६॥

‘अस्य’ सूर्यस्य ‘केतवः’ प्रज्ञापका ‘रश्मयोः’ दीप्तयः
 ‘जनान् अनुष्यद्व्यनु’ जनान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेषन्ते ।
 सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः — ‘भ्राजन्तः’
 दीप्यमाना ‘अग्नय इव’ ॥ ४६ ॥

अथ नवमी ।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृद्दसि

सूर्ये । विश्वमाभासिरोचनम् ॥५०॥

हे ‘सूर्ये’ त्वं ‘तरणिः’ प्रगता अन्येन गन्तुमशक्यस्य
 इतोऽध्वनो गतासि (तथाच सूर्येते — ‘योजनानां’ सहस्रे
 ऽद्दे शते हे च योजने । एकेन निमित्तादेन क्रमेणैव नतोऽन्तुते ।
 इति । यद्वा, उपानकानां रोगात्तारयितासि । “मारोग्य
 भास्करादिच्छेत्” इति कारणात्) तथा ‘विश्वदर्शतः’ विश्वे
 सर्वे प्राणिभिर्दर्शनीय (प्रादित्य-दर्शनस्य घण्टालादि-दर्शन
 जनित-घाप-निवर्हण-हेतुत्वात् । तथावापस्तम्ब — ‘दर्शने
 ज्योतिषां दर्शनम्’ इति । यद्वा, ‘विश्व’ सर्वे भूतजात ‘दर्शतः’
 इदृश्य प्रकाश्य येन स तद्योक्त) तथा ‘ज्योतिष्कृत्’ ज्योतिषः
 प्रकाशय कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थे (यद्वा,
 चन्द्रादीनाम् । रात्रौ हि अस्तमये चन्द्रादिषु सूर्य-किरणा
 षतिफलित्वा अतोऽन्यकारं निवारयन्ति । यथा इारस्य दर्शनी
 परि निषत्तित्वा सूर्यरश्मयो दृष्टान्तवर्ति तमो निवारयन्ति
 तददित्यर्थः यस्मादेव तच्चात् ‘विश्व’ प्राप्तं ‘रोचन’ रोचमानम्
 ‘वा’ समन्तात् ‘भासि’ प्रकाशयसि ।

यदा, हे "सूर्य्य" ।" अक्षर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् । "तरणि" मसाराब्धेस्तारकोऽसि । यथात् त्व 'विष्व' दग्ने विष्वे सर्वेभ्युमुषुभिर्दर्शतो दृष्टव्य भाषात्कर्तव्य इत्यय [अधिष्ठान साक्षात्कारे हि आरोपितं निवर्तते] ज्योतिष सूत्रादेः कर्त्ता [नञ्चान्नायते—"चन्द्रमा मनसो ज्ञातव्यो सूर्या अनायत"इति] इहशस्त्र चिद्रूपतया 'विष्व' सर्वे दृश्य जाते 'रीचमान दीप्यमान यथा भवति तथा 'आभामि' प्रकाशयामि (सैव न्यङ्करणे हि सर्वे जगत् दृश्यते । तथापाञ्च यते—"तमव भास्तमनुभाति सर्वे तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति" इति ॥ ५० ॥

अथ दशमी ।

७ २ १ २ १ । ० २ । १ २ २ ।

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् उदेषिमा

० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०

नुषान् । प्रत्यङ् विश्वेऽस्वर्दृशे ॥५१॥

हे सूर्य्य । त्व 'देवानां 'विश' महत्प्रामकान् देवानां [मरुतो वै देवानां विश" इति शुक्लसारात् । तावदस्य प्र कान् देवान् 'प्रत्यङ् उदेषि' प्रतिगच्छद्दुदय प्राप्नोषि । तेषाम् भिमुखं यथा भवति तथत्वर्थं । तथा 'मानुषान्' मनुष्यान् प्रत्यङ् उदेषि । तेषुपि यथास्वदभिमुख एव सूर्य्य उदेतीति मन्वसो तथा । 'विष्व' प्राप्त 'स्व' या लोके 'दृशे' दृष्टे 'प्रत्यङ्' उदेषि । यथा स्वलोक वासिनो जना स्वस्वाभिमुखेन पश्यन्ति तथा उदेपीत्यर्थं [एतदुक्तं भवति—ये लोका पश्यन्ति ते जना सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुखेन सूर्य्यं पश्यन्तीति । तथापाञ्च आयते—'तस्मात् स्व एव मन्वसो मां प्रत्युदगात्' इति ॥५१॥

अथ एकादशी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

येनापावकचक्षुषामुरख्यं तं जनान्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ५२ ॥

हे 'पावक' । सर्वस्य शोधक । 'वरुण' । अनिष्ट वारक सूर्य ।
 त्वं 'जनान्' प्राणिनः, 'भुरख्यन्त' धारयन्त पीषयन्त, वा
 इमं लोकं येन 'चक्षुषा' प्रकाशेन अनुपश्यसि अनुक्रमेण प्रका-
 शयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शय । [यद्वा । उतरस्यामृचिम
 स्वस्याः, तेन चक्षुषा उदेतीति । तथा च यास्केनोक्त — 'तत्ते
 षयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि उतरस्यामन्वयस्तेन व्याख्या-
 तीति' ॥ ५२ ॥

अथ द्वादशी ।

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उद्या(२)मैपिरजः पृथ्व्यामिमानोच्च

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

क्षुभिः । पश्यं जन्मानिसूर्य्य ॥ ५३ ॥

हे 'सूर्य्य' । त्वं 'पृथ्व्या' सुविस्तीर्ण 'रजः' लोक [लोका
 रजाम्बुचन्ते" इति यास्क इचनात्] द्यलोक 'द्याम' अन्तरि
 क्षलोकम् 'उद्यामै' उद्गच्छामि । किं कुर्वन् ? 'पृथ्व्याम' 'क्षुभिः'
 रात्रिभिः सह 'मम न' उद्यानवन् [यादत्यगत्वधीनत्वा-
 दहोरात्रविभागस्य] तथा 'जन्मानि' जननवन्ति भूतजानि
 'पश्यन्' प्रकाशयन् । ५३ ॥

अथ त्रयोदशौ ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अयुक्तसप्तशुभ्युवः सूरोरथस्वनपवाः

१ २ ३ ४ ५

ताभिर्यातिस्त्रयुक्तिभिः ॥५४॥

‘सूर’ सर्वस्व मेरुक सूर्य, ‘शुभ्युवः’ शोधिका
 स्त्रियः । तादृशी सप्त सप्त संख्याका ‘अयुक्त’ स्व रथे
 वान् । कौटुभी १ ‘रथस्व’ ‘नस्य’ नपातयित्र ।
 रथो याति न पतति इदृशी । रथ्ये । २
 अस्त्रीभिः स्वयुक्तिभि स्वकोय-योजनेन रथे
 यश्च गृह मत्वा गच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति
 शेषः । ५४ ॥

अथ चतुर्दशौ ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सप्तत्वाहरितोरथेवहंतिदेवसूय ।

१ २ ३

शोचिष्के शंविचक्षण ॥५५॥

हे ‘सूर्ये !’ ‘देव !’ द्योतमान । ‘विचक्षण’ । सर्वस्व प्रक
 ययितः । ‘सप्त’ सप्त-सङ्ख्याका ‘हरित’ अम्ना रस-हरण
 शोका रश्मयो वा ‘त्वा’ त्वा ‘वहन्ति’ प्राप्नुवन्ति । कौटुभम्
 ‘रथे’ अवस्थितमिति शेषः । तथा ‘शोचिष्के श’ शोचोति
 वेजास्तेव यस्मिन् केषा इव दृश्यन्ते स तथोक्तमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवत्कुशुमर्षिप्रादुष्कृता

सायणाचार्य कृतभाष्यसंहिता सामवेदीया

आरखसंहिता समाप्ता ।

११५	अष्टाशक्तिप्रकाशिका (न्याय)	७०
११६	मालतीसाधवनाटक सटीक	६०
११७	भट्टिकाव्य टीकाइयमहित	२
११८	काव्यप्रकाश अथवा सटीक	४
११९	शाण्डिल्यसूत्र सभाषा	७०
१२०	हनुमन्नाटक महानाटकसटीक	११०
१२१	महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	१०
१२२	दशरूपकम् (अलङ्कार)	१
१२३	अश्वगुप्तस्य सटीक	१
१२४	(अश्वगुप्तस्य) भोजचम्पू	४०
१२५	साकेतपुराणम्	३
१२६	भौलाध्याय भास्कराचार्यकृत	१०
१२७	गणितभाष्य भास्कराचार्यकृत	११
१२८	पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१४०
१२९	पातञ्जलदर्शन भोजशतिसहित	१
१३०	अज्ञानलानाटक सटीक	११
१३१	शब्दरूपदर्श	७०
१३२	वाराहीमहिता (ज्योतिष)	१
१३३	तर्कसूत्र (कर्मभूतकृत) न्याय	१०
१३४	द्वित्रिंशत्प्रतिलिकासिंहासन	१
१३५	उत्तरराजधरितनाटक सटीक	१
१३६	मङ्गरविजय	११०
१३७	मृच्छकटिकनाटक सटीक	११०
१३८	काव्यदर्श सटीक (अलङ्कार)	१
१३९	अटाङ्कदय (दास्य) वैशक	३
१४०	शकतीतिसार सटीक	९
१४१	मौतगोविन्द काव्य सटीक	७०
१४२	अश्वपुराणम्	५
१४३	विष्णुपुराणम् सटीक	५
१४४	मीमांसादर्शनप्रभाषामहित	१९

१४५	अश्वपुराणम् सटीक	५
१४६	महाभारतकर्म सटीक	४
१४७	मीमांसादर्शनम् अधिहरणमाला साधवार्थविरचिता	६
१४८	सुसूक्त (हर्षचन्द्र) सटीक	१
१४९	मालतीसाधवनाटक सटीक	६
१५०	लिङ्गपुराणम्	५
१५१	अश्वपुराणम् सटीक	७०
१५२	सैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२
१५३	कलापञ्चाकरण वा कातम्	२
१५४	कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय)	१०
१५५	सङ्गीतपरिजातमङ्गीतशास्त्र	११
१५६	साङ्गीतसार	१०
१५७	नागानन्दनाटक सटीक	६०
१५८	नागानन्दनाटक सूत्र	१०
१५९	ब्रह्मवेकसंपुराण तन्त्रम्	१०
१६०	वैशेषिकदर्शनम् सभाषा	३
१६१	कालिकापुराणम्	१
१६२	अश्वपुराणम् सटीक	१
१६३	श्रीहर्षचरितवाचस्पतिविरचितम्	१
१६४	कपूरमञ्जरीनाटिका सटीक	७०
१६५	अन्तर्लोक प्राचीन अलङ्कार	१
१६६	अश्वपुराणम् सटीक	७
१६७	मङ्गलपुराणम्	५
१६८	गोपबन्धन सभाषा	१
१६९	वृत्तितायनी सभाषा	१
१७०	आयर्वर्णोपनिषद् सभाषा	१
१७१	निरुक्त सभाषा	१
१७२	सुसूक्त अलङ्कार सटीक	११
१७३	भामती (वेदान्त)	११

कलिकाता संस्कृतविद्यापीठे वि, ए, उपनिषादिषु

श्रीश्रीवसुदेवविद्यासागर भाष्यार्थक सभाषात् कलिकाता